

Pakulski, Jan

W sprawie początków i lokacji Łobżenicy : przyczynek do dziejów wielkopolskich Pałuków w XIV w.

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 26 (240), 93-103

1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JAN PAKULSKI (Toruń)

W SPRAWIE POCZĄTKÓW I LOKACJI ŁOBZENICY

FRZYCZYNEK DO DZIEJÓW WIELKOPOLSKICH PAŁUKÓW W XIV WIEKU

Na terenie Wielkopolski szereg ośrodków ma starą metrykę osadniczą. W XIII w. większość z nich otrzymała prawa miejskie. Obok powstało wiele miast na tzw. surowym korzeniu¹. Przebudowa stosunków miejskich na terenie Wielkopolski nie następowała jednak równomiernie, a ówczesne podziały polityczne indywidualizowały procesy urbanizacyjne². Stosunkowo mało miast powstawało na terenach pogranicznych. Można zaliczyć do nich m.in. Krajnę, chociaż należała do starych obszarów osadniczych.

Rodzi się pytanie, jaką metrykę ma Łobzenica. Okolice Łobzenicy, czyli dawnego powiatu wyrzyskiego, zamieszkiwały już ludy neolityczne (kultury pucharów lejkowych, amfor kulistych, ceramiki sznurowej, ceramiki grzebykowo-dołkowej). Groby neolityczne odkryto przecież w Kruszkach, Białośliwiu, Tłukomiach czy pobliskim Luchowie. Osadnictwo to nie zanikło, dotrwało do średniowiecza. Do dziś w tej okolicy zachowało się sporo grodzisk wczesnośredniowiecznych i osad (Bługowo, Glesno, Gromadno, Miasteczko, Ruda, Młyn itd.)³.

Istniało też niewątpliwie grodzisko wczesnośredniowieczne w Łobzenicy; jego powstaniu sprzyjały warunki naturalne. Niewielki ostrów łobzenicki od zachodu oblewały wody jeziora, a od południa i wschodu rozlewiska Łobzonki. Połączenie z lądem dawało wąskie przejście od północy. Istotne jest, że przy samej osadzie rzeka płynęła wąskim przesmykiem, co ułatwiało przeprawę na jej drugi brzeg.

W tej chwili nie sposób określić czasu powstania grodu. Chronologię mogą dać dopiero szczegółowe badania archeologiczne⁴, warto jednak

¹ O. Lange, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej*, Lwów 1925.

² J. Wiesiołowski, *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIV—XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo*, Kwart. Hist. Kult. Mater., R. 28, 1980, nr 3, s. 386 i n.

³ B. Zielonka, *Zarys dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa bydgoskiego*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 1, 1963, z. 2, s. 33.

⁴ We wschodniej części miasta, przy dawnej ul. Seydy, znaleziono na głębokości ok. 2 m fragmenty konstrukcji drewnianej, por. W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski Wschodniej*, t. 3, Warszawa 1959, s. 260—261.

prześledzić zachowane informacje dotyczące początków osady. Pewne światło może rzucić analiza etymologiczna nazwy „Łobżenica” („Lobżenica” — w dokumencie lokacyjnym z 1314 r.; „Lopszenecz” — w zapiskach sądowych z lat 1398—1399)⁵. Badacze niemieccy próbują wiązać nazwę miasta z kosą. Osada ze względu na liczne okoliczne łąki miała się specjalizować w kuciu kos i ich sprzedaży. Chwalić kosę, to *Lobe die Sense*. Opuszczając w tym określeniu *die* i zbędne środkowe *e*, otrzymujemy termin *Lobsens*. Z kolei S. Rospond wyprowadza etymologię nazwy od podstawy „lobez”, „lobzina”, widzi więc związek między nazwą a roślinnością bagienną⁶. Podobną interpretację daje Z. Kruża, wyprowadzając nazwę od słowa „obrzynać”. Zauważa przy tym, że w gwarze miejscowej wyrazy rozpoczynające się na „o” wymawia się jako „ło”, stąd łobrzynać (ciąć drzewo), a więc Łobżenica to miejsce cięcia drzewa⁷. Z kolei w zachowanych legendach wiąże się nazwę z ożenkiem⁸ lub dziakiem odyńcem⁹.

Etymologią nazwy miasta zajął się także L. Prinz. W terminie Łobżenica widzi fuzję dwóch określeń „Lepsze” i „Nicze”. Przy tym miano „Lepsze” to nazwa jeziorka, które od strony zachodniej oblewało osadę. Z kolei Nicza = Nieca, to używana w przeszłości nazwa środkowego odcinka Łobżonki¹⁰. Rzeka stanowi prawy dopływ Noteci, zwą ją często Kaszubką lub Sypniewką. Oddzielne nazwy mają też poszczególne odcinki rzeki; górny to Stołuń, średni — Nieca, zaś dolny — Łobżonka¹¹. Trudno jednak z braku danych źródłowych przesądzić, czy terminów „Lepsze” i „Nieca” używano już w okresie wczesnopiastowskim. W dokumencie z 1314 r. nazywa się Łobżonkę Wirsą i nazwy tej używano jeszcze w XV w.¹² Wydaje się więc, że etymologię nazwy miasta trafniej interpretują S. Rospond i Z. Kruża.

⁵ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski i H. Kowalewicz, Warszawa—Poznań 1982, nr 83; *Die ältesten grosspolnischen Grodbücher*, wyd. J. Lekszycki, t. 2, Leipzig 1889, nr 1157, 1183.

⁶ F. Kryszak, *Sanktuaria Maryjne w Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej, R. 15, 1960, nr 5, s. 254; S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław—Warszawa 1984, s. 204.

⁷ Z. Kruża, *Górka Klasztorna*, Górka Klasztorna 1983, s. 4.

⁸ J. Reinholz, *Krótki zarys historii Łobżenicy*, Łobżenica 1924, s. 2; G. Gerike, H. Papstein, *Geschichte der Stadt Lobsens*, [w:] *Der Kreis Wirsitz*, hrsg. H. Papstein, Osnabrück 1973, s. 129.

⁹ Miasto używa stalowego dzika w tarczy biało-zielonej od XVI w., zob. M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 228.

¹⁰ L. Prinz, *Położenie Łobżenicy, powstanie, nazwa*, [w:] *Łobżenica w latach 1356—1966*, opr. zb. (mps w Urzędzie Miasta i Gminy w Łobżenicy).

¹¹ I. Geppert, *Dzieje ziemi nakielskiej aż do pierwszego rozbioru Polski*, [w:] *Krajna i Nakło. Studia i rozprawy wydane z okazji pięćdziesięciolecia Gimnazjum imienia Bolesława Krzywoustego w Nakle*, Nakło 1926, s. 8.

¹² *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6, nr 83; por. też A. Lauferski, *Ziemia nakielska w XV wieku*, *Roczniki Historyczne*, R. 2, 1926, s. 34: *in fluvio Virza*.

W rozważaniach o początkach Łobzenicy nie sposób pominąć informacji o miejscowych ośrodkach kultu religijnego. Tradycja mówi o ukazaniu się w 1079 r. **Matki Bożej pastuchowi w pobliskim gaju górcekim**¹³. Historię o objawieniu spisano jednak dopiero w XVII w. na polecenie miejscowego gwardiana bernardynów Mariana Osowskiego¹⁴. Rozwój kultu Maryjnego obserwuje się w Polsce na szerszą skalę dopiero w XVI w.¹⁵ W kościele klasztornym, wzniesionym w końcu XVII w. przez wojewodę poznańskiego Andrzeja Grudzińskiego, znajduje się granitowa romańska chrzcielnica (kropielnica)¹⁶. Ma ona na sobie liczne znaki chrześcijańskie¹⁷. Kościół, ze względu na czas budowy, nie mógł stanowić jednak jej pierwotnego lokum. **Prawo do wzniesienia pustelni pod Łobzenicą** otrzymali augustianie od Wałdowskich dopiero w początkach XV w.¹⁸ Wydaje się więc, że kult Matki Bożej w Górcie pod Łobzenicą ma proveniencję późnośredniowieczną¹⁹.

Erekcję kościoła parafialnego w Łobzenicy tradycja datuje na 1141 r. Data ta zdobi przyczółek południowej ściany fary²⁰. Współczesny budynek ma naturalnie proveniencję późniejszą (układ gotycki XV/XVI w. z późniejszymi przeróbkami)²¹. Kościół mieli wznieść 3 bracia łobzeniccy, o czym mówił nieistniejący dziś napis na murze kościelnym²². Ta wczesna data fundacji jest dość powszechnie przyjmowana w literaturze²³.

¹³ J. Chociszewski, *Pielgrzymka do ważniejszych miejsc w ziemiach polskich*, 1882, s. 239; A. Fridrich, *Historie cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*, t. 1, Kraków 1903, s. 32; W. Malej, M. Pirożyński, *Sanktuaria Matki Bożej w Polsce*, Homo Dei, R. 26, 1957, nr 6, s. 880; Z. Kruża, *Górka*, s. 2—3; Z. Kruża, *Dawna Polski Tyś Królową. Przewodnik po Sanktuariach Maryjnych*, opr. zbior., Szymanowa 1983, s. 373—374. Datę 1079 za zbyt dowolną uznaje słusznie F. Kryszak, *Sanktuaria*, s. 246.

¹⁴ A. Fridrich, *Historie*, s. 32.

¹⁵ J. Fijałek, *Historia kultu Matki Boskiej w Polsce w zarysie*, Przegląd Kościelny, t. 1, 1902, s. 409—418 i n.

¹⁶ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Poznaniu*, Lwów—Warszawa 1920, s. 152; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 20. *Wyrzysk, Nakło i okolice*, Warszawa 1980, s. 8.

¹⁷ Z. Kruża, *Górka*, s. 4.

¹⁸ AP Bydgoszcz, Dokumenty, nr 31 (sygn. tymczasowa), F. Kryszak, *Sanktuaria*, s. 247.

¹⁹ H. E. Wyczawski, *Augustiańska parafia w Radomyślu nad Sanem*, Warszawa 1964, s. 58—59.

²⁰ *Katalog*, s. 20.

²¹ M. Orłowicz, *Ilustrowany*, s. 152; W. Łęcki, *Piła i okolice. Przewodnik*, Poznań 1978, s. 81.

²² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, t. 5, Warszawa 1884, s. 672; J. Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis et Posnaniensis*, t. 1, Gniezno 1888, s. 63.

²³ J. Korytkowski, *Brevis*, s. 63; S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934,

Czy jest to możliwe? U progu państwowości polskiej Krajna należała do Pomorza Gdańskiego, które w 955 r., najpóźniej w 960 r., opanował Mieszko I²⁴. Po 966 r. mogli na Krajnie znaleźć się misjonarze i duchowni niosący nową wiarę, ale należy wątpić, aby zapuściła ona trwalsze korzenie. Po śmierci Mieszka Pomorzanie będą jeszcze wielokrotnie zrzucać zwierzchnictwo władców piastowskich. O władzę na Pomorzu walczył ponownie Bolesław Chrobry²⁵, potem Kazimierz Odnowiciel, w latach 1107—1109 Bolesław Krzywousty. Władca Nakła, Świętopelk, wystąpił przeciw Krzywoustemu jeszcze w latach 1112—1113, ale ostatecznie został pokonany²⁶.

Na Krajnie zaistniały warunki do organizacji sieci parafialnej dopiero wówczas, gdy Krzywousty włączył zajęte tereny nadnoteckie do Wielkopolski. Powstającą sieć parafialną podporządkowano arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu. Wczesnopiastowską metrykę mogą mieć pobliskie kościoły w Złotowie i Więcborku²⁷. Przy tym do parafii złotowskiej miały należeć pierwotnie tereny między Łobzonką i Chudą oraz Dobrzynką i — być może — Notecią²⁸. Przyjmuje się nie bez racji, że sieć parafialna w Wielkopolsce ukształtowała się w zasadniczym zrębie do końca XIV w.²⁹

Fara łobżenicka była pierwotnie pod wezwaniem Błogosławionej Marii Dziewicy (dziś św. Trójcy)³⁰; ks. Ludwik J. Mathy w protokole wizytacyjnym z 1767 r. odnotowuje, że kościół łobżenicki został wzniesiony i uposażony przed 600 laty przez braci, dziedziców Łobżenicy³¹. Może rzeczywiście pierwszy kościół (zapewne drewniany) wzniesiono w Łobżenicy już w XII w., chociaż brak na to bezpośredniego potwierdzenia w źródłach. Równie dobrze można przyjąć, że w protokole pomyłono lata, a kościół wzniesli i uposażyli odbiorcy przywileju lokacyjnego Pałucy — Wincenty, Piotr i Wierzbęta, synowie Piotra z Redgoszczy. W trakcie lokacji porządkowano przeciw stosunki własnościowe, musiało więc określić ściśle uposażenie kościoła w Łobżenicy. W samym przywileju lokacyjnym nie mówi się nic o kościele.

s. 119; F. Kryszak, *Sanktuaria*, s. 245; Rocznik Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Gniezno 1982, s. 167.

²⁴ Por. F. Żmizdiński, *Krótki zarys dziejów politycznych Krajny w okresie piastowskim*, Rocznik Piłski, t. 1, 1960, s. 25; *Historia Pomorza*, t. 1, Poznań 1969, s. 308.

²⁵ J. Mitkowski, *Pod berłem książąt pomorskich*, Pomorze Zachodnie, cz. 1, Poznań 1949, s. 84.

²⁶ F. Żmizdiński, *Krótki zarys*, s. 25—26.

²⁷ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Roczniki TNT, R. 10, 1903, s. 332, 334.

²⁸ *Ibid.*, s. 332.

²⁹ Por. E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1966, s. 259 i n.

³⁰ *Visitatio Ecclesiarum ac Sacerdotum Decanatus Łobsinensis*, Fontes, t. 12, 1908, s. 286.

³¹ L. Prinz, *op. cit.*

Pierwsza wyraźna wzmianka o kościele (wikarym) w Łobzenicy pochodzi dopiero w 1475 r. Pośrednio może dotyczyć też fary przekaz z 1451 r. o dokonanej w mieście zbrodni księżobójstwa³². W nadaniu Wałdowskich z 1404 r. wśród świadków występują: Jan wikary, Rasor de Fredelant (dziś Mirosławiec k. Wałcza) oraz trzej bracia zakonnicy — Jan Duzszow, Jan Wulpertus i Dawid³³. Miasto funkcjonowało już w XIV w., o czym dalej, może więc wzmianka o wikarym Janie dotyczy wikarego łobzenickiego.

W sumie wydaje się, że te uwagi o początkach Łobzenicy pozwalają lepiej zrozumieć lokację miasta. W starszej literaturze datuje się ją przed 1438 r.³⁴ Nowe ustalenia przyniosły dopiero poszukiwania A. Preisnera³⁵. Kontrakt lokacyjny, znany z późnej XVI-wiecznej kopii, uznał za autentyczny J. Bieniak³⁶. Mają jednak do niego wątpliwości (interpolowany, falsyfikat) wydawcy A. Gąsiorowski i H. Kowalewicz³⁷. Należy zatem zająć się bliżej tym dokumentem.

Jego odbiorcą jest Wincenty, syn Piotra z Redgoszczy, z rodu Pałuków³⁸. Ród, jak wiadomo, należał do wiernych adherentów księcia Władysława Łokietka i szczególnie zasłużył się księciu w jego zabiegach o odbudowę państwowości polskiej w latach 1305—1314³⁹. Wśród wypróbowanych współpracowników księcia należy widzieć wspomnianego Wincentego. Występuje on w źródłach w latach 1284—1327⁴⁰. Znany też jego braci, starszego Piotra i młodszego Wierzbięte⁴¹. Nie piastowali oni urzędów, ale dygnitarzami byli ich bliscy krewni. Stryj Trojan Sławnikowicz z Łekna występuje w źródłach od 1259 r.: łowczy poznański (1289—1296), kasztelan nakielski (1302—1306) po współklejnotnikach Zbylucie i Sławniku⁴². Należy tu wyraźnie podnieść, że to właśnie Trojan przekazał

³² S. Kozierowski, *Szematyzm*, s. 119; F. Kryszak, *Sanktuaria*, s. 244—245. Parafia łobzenicka w XV w. była niewielka, należały doń, prócz miasta, pobliskie osady: Rataje, Górka, Linki, Łobzonka. Nie sprzyjała jej rozwojowi reformacja, farę w poł. XVI w. przejęli bracia czescy, por. J. Łukasiewicz, *O kościołach braci czeskich w Wielkiej Polsce*, Poznań 1835, s. 316.

³³ KDW, t. 6, nr 83; AP Bydgoszcz, Dokumenty, nr 31.

³⁴ O. Lange, *Lokacja*, s. 34, autor nie wyklucza, że Łobzenica była miastem już w 1398 r.; S. Kozierowski, *Szematyzm*, s. 119.

³⁵ A. Preissner, *Dokumenty Władysława Łokietka*, Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie, R. 11, 1965/1966, nr 157.

³⁶ J. Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemię łęczycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300—1306*, Toruń 1969, s. 166.

³⁷ KDW, t. 6, nr 83.

³⁸ J. Bieniak, *Wielkopolska*, s. 166.

³⁹ Por. J. Pakulski, *Sity polityczno-społeczne w Wielkopolsce w pierwsze połowie XIV w.*, Toruń 1979, *passim*.

⁴⁰ W. Semkowicz, *Ród Pałuków*, Kraków 1907, s. 62.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Urzednicy wielkopolscy XII—XV wieku. Spisy*, pod red. A. Gąsiorowskiego, Wrocław—Warszawa 1985, nr 283, 319.

w grudniu 1306 r. Łokietkowi gród nakielski⁴³. Jego syn Wojciech po współrodowcu Macieju z Gołańczy odziedziczył urząd scholastyka włocławskiego (1314—1324)⁴⁴. Po śmierci Trojana na kasztelanii nakielskiej osiadł ok. 1314 r. znany Pałuka — Henryk Świętosławic z Rynarzewa. Już w 1299 r. otrzymał on prawo średzkie dla Rynarzewa⁴⁵. Jego brat Świętosław był sędzią nakielskim (znika ze źródeł po 1318 r.). Ich bratanowie — wojewoda tczewski Świętosław, wspomniany Maciej scholastyk włocławski i Zbylut z Gołańczy — otrzymali w 1308 r. od Łokietka, za świadczone nieustannie usługi, Wieszki pod Nakłem⁴⁶.

Krótki ten przegląd pokazuje, że Łokietek darzył wielkim zaufaniem Pałuków z Łekna, Redgoszczy, Gołańczy i Rynarzewa. Nie powinno więc dziwić nadanie dla Wincentego. Zresztą w dokumencie wyraźnie mówi się o *fidelibus servitiis et utilibus*, które księciu *Vincentius filius Petri multipliciter exhibuit et ostendit*. Szkoda, że nie można ustalić, kiedy Łobzenica przeszła w ręce Pałuków.

Analizę dyplomatyczną dokumentu ogranicza fakt, że dyplom zachował się w kopii. Całość rozważań wypada więc skupić na krytyce wewnętrznej przywileju. Nie budzi wątpliwości jego część formularzowa. Zgodna z innymi współczesnymi dyplomami Łokietka jest intytulacja. Dalej trudno kwestionować listę świadków. *Vincentius de Czissow filius Zbiluti*, to Wincenty Zbylutowic z Czeszewa, którego genealogii, niestety, bliżej nie znamy⁴⁷. Szkoda, że nieznanymi są dwaj inni świadkowie: Jan Koston i Dzierżykraj z Pątnowa⁴⁸. Natomiast wspomnianego notariusza Jakuba wydawcy chyba słusznie identyfikują z małopolskim pisarzem Łokietka Jakubem (1308—1315). Zagadkowe jest rzeczywiście miejsce wystawienia dyplomu „*civitas Dobrschon*”. Zdaniem wydawców może to być Dobrzyń, chyba rację ma jednak J. Bieniak, uznając, że chodzi tu o Dobrycę, miasto pod Jarocinem⁴⁹.

Szczególną wartość ma dla nas dyspozycja przywileju, która określa wielkość i charakter nadania. Na jej podstawie można wyznaczyć granice łobzenickiego dominium Wincentego. Od południa stanowiła ją więc dolina „Przepadła” (Przepadła), dziś płynie nią strumień wpadający do Łobzonki, stąd szła w kierunku południowo-zachodnim do traktu między

⁴³ J. Bieniak, *Wielkopolska*, s. 166.

⁴⁴ W. Semkowicz, *Ród*, s. 61.

⁴⁵ KDW, t. 2, nr 825.

⁴⁶ J. Bieniak, *Wielkopolska*, s. 167; tenże, *Maciej z Gołańczy*, PSB, t. 19, 1974, s. 15—16.

⁴⁷ J. Bieniak, *Wielkopolska*, s. 168.

⁴⁸ J. Łojko, *Konfederacja Macieja Borkowica*, *Roczniki Historyczne*, t. 43, 1977, s. 40 przypuszcza, że z Pątnowa pisali się Zarembowie. Właściciele Pątnowa z przełomu XIII/XIV w. nie wyglądają na Zarembów, por. KDW t. 2, nr 803, 846.

⁴⁹ J. Bieniak, *Wielkopolska*, s. 152, przyp. 224.

dwoma lasami⁵⁰. Dalej, na zachodzie, dochodziła do jeziora Rzasiny k. Buntowa, od niego do jeziora „Przerosło” (Przerosłe) — dziś nie wiadomo, o jaki staw tu chodzi, stąd do kamienia „Porens”, a od niego do jeziora Ostrowite, leżącego na północny zachód od Łobzenicy. Na północny granicę stanowiło bagno, zw. „Brdene Błoto”⁵¹. Od wschodu dominium limitowała rzeka Wirsa (Łobżonka).

Na obszarze tym, w dogodnym miejscu, niewątpliwie na terenie wcześniejszej osady mógł Wincenty *civitate[m] locandi et eam plantatis et munimentis*. Przyszli mieszkańcy, zgodnie z ogólnie przyjętą wówczas praktyką, zostali zwolnieni od ciężarów prawa polskiego, wyjęci spod sądownictwa urzędników książęcych, tj. wojewodów, kasztelanów, sędziów i podsędków. Do odpowiedzialności sądowej mógł ich pociągać tylko książę. Pełną władzę i jurysdykcję w dominium uzyskał więc wspomniany Pałuka Wincenty.

Na szczególną uwagę zasługuje to, że Wincenty otrzymał prawo bicia w Łobzenicy denarów. Fakt ten był dotychczas literaturze nieznanym. Wydaje się, że Pałuka mógł rzeczywiście otrzymać prawo *monetam habendi et denarios fabricandi*, przecież miesiąc wcześniej Łokietek zezwolił biskupowi poznańskiemu Andrzejowi Zarembie na bicie monety w Słupcy⁵². Wielkopolska potrzebowała wówczas monety, na rynku przestały krążyć bowiem kwartniki Głogowczyków, bite w Poznaniu, Grodzisku, Babimoście(?) czy Kościanie⁵³. Pałuci należeli do wiernych sojuszników Łokietka, nie powinna więc dziwić jego zgoda na uruchomienie mennicy. Wzorem mógł być Śląsk, na którym książęta często w tym czasie wydzierżawiali, zastawiali lub powierzali w zarząd swoje mennice przedstawicielom możnych rodów rycerskich. 300 lat później bili w Łobzenicy denary i trzeciaki jej ówczesni właściciele Krotoscy⁵⁴.

Powstaje pytanie, czy lokacja została zrealizowana. Próby odpowiedzi należy szukać w późniejszych informacjach o Łobzenicy. W przywileju Jana Korzboka Łąckiego z 1693 r. nadmienia się, że Kazimierz Wielki

⁵⁰ Jeszcze w XVI w. istniała ul. Ku Laskom (późniejsza Kruszczyńska), AP Bydgoszcz, Ks. łobżenickie 2, pass.

⁵¹ Analogicznie jedną z ulic w XVI w. nazywano Nad Błotem.

⁵² KDW, t. 2, nr 964.

⁵³ Por. R. Kiersnowski, *Kwartniki wielkopolskie*, [w:] *III Sesja numizmatyczna w Nowej Soli poświęcona monecie i mennicom Wielkopolski 10—11 listopada 1970*, Nowa Sól 1972, s. 49; S. Suchodolski, *Kościan — nieznaną mennicą okresu kwartnikowego w Wielkopolsce*, [w:] *Nummus et Historia*, Warszawa 1985, s. 143 i n.

⁵⁴ M. Gumowski, *Moneta na Śląsku do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, pod red. W. Semkowicza, t. 3, Kraków 1936, s. 638; T. Opozda, *Mennica łobżenicka*, Wrocław—Warszawa 1975, pass. (tam też wcześniejsza literatura); rec., tejże, A. Wędzki, *Rocznik Nadnotecki*, t. 7, 1976, z. 2, s. 116—119.

nadał Łobżenicy prawo magdeburskie w 1356 r.⁵⁵ Nie wspomina się o przywileju z 1314 r., ale znamy wiele miast, dla których wystawiono dwa i więcej dokumentów lokacyjnych⁵⁶. Ostatnio J. Bieniak, nie bez racji, widzi w podwójnych dyplomach praktykę wystawiania przywilejów: wójtowskiego i ogólnomiejskiego⁵⁷. Przykładem tego mogą być dyplomy lokacyjne dla Górzna⁵⁸. Może więc przywilej z 1314 r. ma charakter jednego z nich, a w 1356 r. Kazimierz Wielki dał miastu kolejny dyplom. Nie można wykluczyć i innej interpretacji.

W 1327 r. Nakło wraz z okolicą zostało splądrowane przez Krzyżaków⁵⁹. Kasztelan nakielski Henryk dostał się do niewoli. Krzyżacy mogli zniszczyć należącą do Pałuków Łobżenicę w ramach represji. Zaistniała więc potrzeba odnowienia lokacji i stworzenia miastu korzystnych warunków do odbudowy.

Pewne jest natomiast, że lokacja zapoczątkowana w 1314 r. została zrealizowana. Łobżenicę wyraźnie nazywa się miastem w publikowanym ostatnio dyplomie Wałdowskich z 1404 r.⁶⁰ Średniowieczną proveniencję ma również zachowany do dziś układ przestrzenny Starego Miasta (pl. Wolności) w Łobżenicy, analogiczny do rozplanowania wielu innych ówczesnych miast wielkopolskich⁶¹. Kapitałny materiał do późniejszej zabudowy miasta zawierają zachowane w AP Bydgoszcz księgi miejskie Łobżenicy.

Miasto lokowano więc na ostrowiu w miejscu wcześniejszego grodziska. Powstało na planie nieregularnego czworoboku, lekko wydłużonego w kierunku południowym z dłuższym bokiem północnym. Miało obwarowania, wyposażone w co najmniej 3 bramy. Od wschodu otaczała je Łobżonka, od południa wspomniana dolina Przepadła, od zachodu jezioro Lepsze (dziś łąki pod Ratajami), zaś na północy granica biegła środkiem kwatery między ulicami Mickiewicza i Głowackiego, a po przecięciu ul. 1 Maja środkiem kwatery między przedłużeniem ulic Mickiewicza

⁵⁵ *Przywilej miastu Łobżenica nadany przez Jana Korzboka Łąckiego*, wyd. J. Lekszycki, Poznań 1885, s. 6; przywilej zaginął zapewne w początkach XVIII w., kiedy to w pożarze miasta spaliło się archiwum miejskie.

⁵⁶ Por. S. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV wieku*, Wrocław—Warszawa 1971, s. 109 i n

⁵⁷ J. Bieniak, *Recepcja prawa chełmińskiego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, [w:] *Studia Culmensia Historico-Iuridica*, czyli Księga pamiątkowa w 750-lecie prawa chełmińskiego, t. 1, pod red. Z. Zdrójkowskiego, Toruń 1990, s. 208.

⁵⁸ Por. A. Mietz, J. Pakulski, *Górzno. Zarys dziejów*, Toruń 1989, s. 21.

⁵⁹ J. Pakulski, *Sily*, s. 99—101.

⁶⁰ Por. J. Pakulski, *Wałdowscy i ich fundacja dla augustianów (w Górcze?)*. *Z dziejów elity politycznej XIII—XIV w.*, [w:] *Personae-colligationes — facta*, Toruń 1991, s. 145.

⁶¹ Por. H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, pass.

i Dąbrowskiego, po przecięciu zaś ul. Sobieskiego okalała wzgórze św. Anny i przytułek dla starców, stąd dochodziła do Łobżonki.

Centrum stanowił czworoboczny rynek, usytuowany koncentrycznie w kierunku południowo-zachodnim. Z naroży rynku biegły cztery ulice, dwie z naroży północnych w kierunku równoleżnikowym (dziś ul. Krótka i ul. Powstańców), dwie z naroży południowych w kierunku południowym (dziś ul. Pocztowa i ul. Świerczewskiego). Piąta ulica wybiegała w kierunku północnym w połowie szerokości pierzei północnej (dziś ul. 1 Maja). W narożniku północno-wschodnim mieścił się kościół parafialny pod wezwaniem BMV. Dookoła zabudowy biegła ulica Okrężna (dziś ulice Sportowa, Olszowa, Ogrodowa). Od strony północnej, nie oblanej, miasto posiadało fortyfikacje z dwoma bramami. Jedna u wylotu ul. 1 Maja — Złotowska i druga — Luchowska, zwana później Toruńską w narożu półn.-wschodnim, u wylotu obecnej ul. Sportowej. Poza Bramą Toruńską, przy młynie, stał szpital. Ulicą wylotową w kierunku południowym była obecna ul. Świerczewskiego, prowadząca do tartaku, zamykała ją Brama Kruszczyńska⁶². Zaraz przy mieście, przy jego narożu północno-zachodnim (obecnie teren Szkoły Podstawowej), znajdowała się siedziba właściciela Łobżenicy. Dwór mieścił się na niewielkim wzgórzu nad jeziorem, oddzielony od miasta fosą. Ważne, że ten pierwotny układ urbanistyczny jest czytelny do chwili obecnej⁶³.

Nie znamy pierwszych władz miejskich, ani ich kompetencji. Wiadomo jednak na podstawie lokacji innych miast, że o ile wójt z ławą pojawia się w momencie lokacji, to burmistrz z radą z reguły kilka lub kilkadziesiąt lat po lokacji. Dokument z 1314 r. nie podaje bliższych szczegółów dotyczących uposażenia wójta czy też mieszczan⁶⁴. Książę kwestię tę pozostawił najwyraźniej właścicielom miasta. Dlatego też informacji o ustroju, gospodarce i kulturze średniowiecznej Łobżenicy należy szukać w materiale porównawczym z innymi miast⁶⁵.

Miasto rozwijało się jednak powoli — jego rozwój hamowały różne kataklizmy. W latach 1398—1399 pisał się z Łobżenicy zapewne wnuk Wincentego Wawrzyniec z synem Mikołajem⁶⁶. W początkach XV w.

⁶² AP Bydgoszcz, Ks. miejskie łobżenickie, 3, k. 266.

⁶³ Miasto Łobżenica. Ocena stanu istniejącego, Wojewódzkie Biuro Urbanistyki i Architektury, Piła 1987, mps; Z. Nawrocki, Łobżenica pow. Wyrzysk. Studium historyczno-urbanistyczne, Toruń 1964, mps w PKZ Toruń.

⁶⁴ Znamy uposażenie Łobżenicy dopiero z I poł. XVI w. W 1511 r. należały do miasta 52 łany, a w 1548 — 44 łany; por. P. Szafran, *Osadnictwo historyczne Krajny w XVI—XVIII w.*, Gdańsk 1961, s. 175.

⁶⁵ Por. np. H. Samsonowicz, *Z zagadnień ustrojowych miasta średniowiecznego*, [w:] *Wiek średni*, Warszawa 1962, s. 155 i n.; T. Maresz, *Kultura materialna mieszczaństwa toruńskiego na przelomie XIV i XV wieku*, *Rocznik Toruński*, t. 16, 1983, s. 282.

⁶⁶ *Die ältesten grosspölnischen Grodbücher*, t. 2, nr 1157, 1194.

przejęli je przejściowo Wałdowscy⁶⁷. Zalicza się ich do roku Pałuków⁶⁸. Miasto ucierpiało szczególnie w I połowie XV w. Jak wiadomo, Krajna była obiektem najazdów krzyżackich w latach 1409—1414⁶⁹. Duże obciążenie dla Łobzenicy i okolicy stanowiła niewątpliwie aprowizacja wojsk zaciężnych, dowodzonych przez znanego Pałukę wojewodę kaliskiego — Macieja Danaborskiego, rozłożonych pod Łobżenicą latem 1410 r.⁷⁰ Miasto 28 IX 1413 r. zostało spustoszone przez komtura człuchowskiego⁷¹. Prawdziwy cios spadł na nie podczas wojny polsko-krzyżackiej w latach 1431—1435. Otóż na początku działań wojennych, tj. 11 IX 1431 r., zniszczył Łobżenicę komtur tucholski Jost von Hohenkirchen, korzystając ze wsparcia oddziałów inflanckich⁷². Miasta nie ominęły wypadki wojny 13-letniej. W końcu czerwca 1455 r. (przed 24 VI) dowódca krzyżacki z Chojnic, Kasper Nostyc, wyprawił się na Krajnę, docierając aż do Łobżenicy. Miasto próbowało się bronić, zostało jednak zdobyte szturmem. Krzyżacy mieli wymordować wówczas 500 mieszkańców, wziąć do niewoli 100 oraz uprowadzić ich do Chojnic wraz z 30 wozami i towarami⁷³. Straty są niewątpliwie zawyżone, były jednak znaczne, skoro w 1458 r. miasto stać było jedynie na dostarczenie jednego piechura do oddziałów królewskich⁷⁴. Dopiero 2 poł. XV i 1 poł. XVI w. przyniosły miastu warunki do pomyślnego rozwoju⁷⁵. Mimo wspomnianych spustoszeń w I połowie XVI w. na północ od Sarego Miasta wyrosło w Łobżenicy Nowe Miasto (dziś Plac Zwycięstwa)⁷⁶.

⁶⁷ Por. J. Pakulski, *Wałdowscy*, s. 144.

⁶⁸ W. Moszczeńska, *Rola polityczna rycerstwa wielkopolskiego w czasie bezkrólestwa po Ludwiku W.*, Przegląd Historyczny, t. 5, 1925, s. 138 zalicza Arnolda do rodu Pałuków. Synem Arnolda był Piotr, Piotrowicza Stanisław (1436) i Mikołaj (1474), por. A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 15, Warszawa 1912, s. 342, to raczej mieszczenie łobżenickie a nie wnukowie Arnolda.

⁶⁹ A. Lauferski, *Ziemia nakielska*, s. 39—40; J. Małłek, *Ziemia złotowska w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Ziemia złotowska*, pod red. W. Wrzesińskiego, Gdańsk 1969, s. 50.

⁷⁰ S. M. Kuczyński, *Wielka wojna z zakonem krzyżackim w latach 1409—1411*, Warszawa 1960, s. 184, 289—299.

⁷¹ Por. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 3, wyd. J. Karwasińska, Warszawa 1935, s. 72, 126, 132.

⁷² M. Biskup, *Najazd krzyżacki na Polskę i bitwa pod Dąbkami 1431 r.*, [w:] *Studia historyczne Stanisławowi Herbstowi na sześćdziesięciolecie urodzin w upomniku uczniowie, koledzy, przyjaciele*, Warszawa 1977, s. 24; K. Krowicki, *Wojna polsko-krzyżacka 1431—1435 i bitwa pod Dąbkami*, [w:] *Z patriotycznych tradycji Wyrzyska i okolicy*, Wyrzysk 1987, s. 15—16, a także t. 2, s. 46 i n.

⁷³ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim*, Warszawa 1967, s. 379.

⁷⁴ J. Wiesiołowski, *Sieć*, s. 396.

⁷⁵ Por. moje uwagi, *Jeszcze o mennicy łobżenickiej*, [w:] *Księga pamiątkowa prof. J. Szymańskiego*, Lublin (w druku).

⁷⁶ Wskazują na to zapiski sądowe. Otóż w 1450 r. kasztelan śremski Wojciech z Pakości wyderkował córce Elżbiecie m.in. połowę Starej i Nowej Łobżenicy —

Rozważania te pokazują dobitnie, że przywilej z 1314 r. jest autentyczny i zapoczątkował rozwój Łobzenicy jako miasta. Mimo licznych kataklizmów miasto pod troskliwym okiem Pałuków rozwijało się gospodarczo i przestrzennie. Wzorem innych ośrodków kształtują się w nim władze samorządowe (ława i rada). O funkcjonowaniu rady już w początkach XV w. może świadczyć dokument z sierpnia 1415 r. z pieczęcią miejską (nie znamy przykładów wcześniejszego jej używania), którym rajcy łobzenickcy poręczają wrocławianom za mieszczanina łobzenickiego Jana Krokera ⁷⁷.

ÜBER DIE ANFÄNGE DER LOKATION VON ŁOBZENICA EIN BEITRAG ZUR GESCHICHTE GROBPOLNISCHER PALUKEN IM XIV JH.

Zusammenfassung

Die Gegend von Łobzenica (Lobsenz) gehört zu den alten Siedlungszentren. Auf der Flußinsel Łobzenica existierte schon im frühen Mittelalter eine Burg. Es kann nicht ausgeschlossen werden, daß schon im XII Jh. in der Burg eine kleine Holzkirche erbaut wurde. Viele Kontroversen erregt die Etymologie des Stadtnamens.

Im Jahr 1314 hat der Fürst Wladislaus Łokietek dem Paluken Vinzent, Sohn des Peters von Radogoszcz, die Genehmigung für Lokation einer Stadt in seinem Dominium Łobzenica erteilt. Das Diplom, trotz der Ansichten mancher Forscher, soll als unzweifelhaft authentisch betrachtet werden. Die Ansiedler, der allgemein geltenden Praxis gemäß, wurden von den Lasten des polnischen Rechts befreit und unterlagen der Jurisdiktion fürstlicher Beamten nicht. Besonderer Aufmerksamkeit verdient die Tatsache, daß Vinzent das Recht auf Gründung einer Münze in der Stadt bekommen hat.

Die Stadt wurde zweifellos auf der Stelle der frühmittelalterlichen Burg gegründet. Im Jahre 1356 hat sie sicherlich ein neues (allgemeinstädtisches) Privileg erhalten. Sie entwickelte sich aber langsam und wurde einige Male zerstört. Die meisten Schäden haben die Kreuzritter verursacht (1327, 1409—1414, 1431, 1455). Erst in der zweiten Hälfte des XV und am Anfang des XVI Jahrhunderts sind günstige Bedingungen für die Entwicklung der Stadt entstanden. Der beste Beweis dafür ist der Bau nördlich von Altstadt Łobzenica in der Mitte des XVI Jahrhunderts einer reichen und wirkungsaktiven Neustadt.

AP Poznań, Nakło Gr. 1, s. 48c. W 1467 r. Sędziwój z Wiśniewa dziedzic łobzenicki zapisał m.in. żonie Barbarze 30 grzywien posagu na częściach Starego i Nowego Miasta Łobzenicy — AP Poznań, Nakło Gr. 2, s. 20. Miasto jak widać miało dwa działy, jeden należał do Leszczyców z Pakości, a drugim dysponowali Pałuce z Wiśniewa, Czeszewa. Piszę o tym szerzej w obszernym (40 ark.) studium — *Łobzenica. Portret miasta i okolicy*, przygotowanym wspólnie z A. Mietzem (mpis w Urzędzie Miasta i Gminy w Łobzenicy).

⁷⁷ *Przyczynki do dziejów polskich z Archiwum miasta Wrocławia*, zebrał A. Mosbach, Poznań 1860, s. 88.